

Ө. Айтбайұлы

ҚР ҰҒА академигі, Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының президенті,
филология ғылымдарының докторы, профессор

СҮЙІНБАЙ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТІЛІ

Аннотация. Автор Сүйінбай өлеңдерінің өткірлігіне, тілінің шеберлігіне, көркемдігіне, байлығына тоқталады. Мақалада Сүйінбай өлеңдеріне тән жыраулық сарын мен ақындық ой басымдығы нақты мысалдар арқылы талданады, Сүйінбай тілінің ерекшеліктері оның айтыстарының көркемдік тілдік құралдарын талдау арқылы көрсетіледі.

Тірек сөздер: біріктіру функциясы, тәуелсіздік рухы, сөз байлығы, көркем сөйлеу, эпитеттер, поэтика.

У. Айтбайұлы

Академик НАН РК, Президент Международного общества «Қазақ тілі»,
доктор филологических наук, профессор

ЯЗЫК ПОЭЗИИ СУЮНБАЯ

Аннотация. В статье описываются острота, мастерство, художественность и красочное богатство языка в поэзии Суюнбая. В статье на конкретных примерах анализируются характерные для стихотворений Суюнбая жырауский мотив и преобладание поэтической мысли, анализируются особенности языка Суюнбая путем анализа художественных языковых средств его айтысов.

Ключевые слова: консолидирующая функция, дух независимости, словарное богатство, художественная речь, эпитеты, поэтика.

U. Aitbaiuly

Academician of the National Academy of Science of the Republic of Kazakhstan, President of
the International Society «Kazakh language», doctor of philological sciences, professor

LANGUAGE OF SUYUNBAI'S POETRY

Annotation. The article describes the sharpness, skill, artistry and colorful richness of the language in Suyunbai's poetry. The article analyzes the zhyrau motif characteristic of Suyunbai's poems and the predominance of poetic thought, analyzes the features of Suyunbai's language by analyzing the artistic language means of his aitys.

Keywords: consolidating function, spirit of independence, vocabulary richness, artistic speech, epithets, poetics.

Сүйінбай поэзиясының тілі туралы сөз қозғау, несін жасырайын, маған онша оңай болған жоқ. Біраз ізденіп, оның қолда бар туындыларын қайта-қайта оқуға тура келді. Жалпы ақындар мен жыраулар дүниесін ерекше бағалап, солардың қайсыбірін жас күнімнен жаттап өскен жанның бірмін, сонда да, Сүйінбай сынды жыр дүлдүлінің сөз саптауына

абайлап бару керектігіне оның шығармаларына үңіле түскен сайын көзім жеткендей.

Менің пірім – Сүйінбай,
Сөз сөйлемен сиынбай!
Сырлы сұлу сөздері –
Маған тартқан сыйындай.
Сүйінбай деп сөйлесем,
Сөз келеді бұркырап
Қара дауыл күйындай, –

деп Жамбыл жәкеміздің толғануы тіпті де тегін емес екен. Өзі де жыр алыбына айналған адамның алыпты қапысыз тануы ғой бұл.

Тарихқа көз салсақ, әдебиеттегі әуелгі алыптардың көбі Сүйінбай ақынды айрықша бағалағанын көреміз. Мәселен, 1935 жылы жарық көрген «Сүйінбай ақын» атты жинақтың алғы сөзін Ілияс Жансүгіров жазған екен. Оның алғы сөзіндегі мына бір үзікті еске түсіру қажет деп білеміз. «Сүйінбай ұлы дүбірде жарысқа түскен, өленді ойдан желше соқтыра беретін жезтаңдай ақын» деп тебіренеді. Мұндай жоғары бағаны М.Әуезов те берген, әсіресе оның айтыстағы өнерін «айтыс өнерінің алтын дінгегі» деп өте жоғары бағалағаны сауатты оқырманның бәріне мәлім.

Сол жылдардан бастап Сүйінбай ақын жырлары мектеп оқулықтары мен жоғары оқу орындары оқу құралдарына енгізіле бастады. Әдеби жинақтардың бәрінен орын алған Сүйінбай шығармалары Қазақ халқының рухани қазынасына, ғылыми зерттеу нысандарына айналды. Ақын өлеңдерін жинап, жазып алуда Сүйінбайдың туған келіні Мәстүра Қадырбайқызы Малыбаеваның еңбегі зор. Оның араб әрпімен жазылған қолжазбасы күні бүгінге жеткен. Бұл жөнінде Сүйінбай ақын шөбересі профессор Сұлтанғали Садырбаевтың еңбегін де ерекше атауға тиіспіз. Ол қара сөздің бұлбұлы атанған Сүйінбайдың ақындық өнеріне арналған ғылыми еңбектерді төрт топқа бөліп қарағанды жөн көрген: а) тарихи-әдеби еңбектер, ә) орта мектеп пен жоғары оқу орындарына арналған оқу құралдары мен оқулықтар, б) монографиялық зерттеулер, в) әдеби сын-мақалалар. Бұдан шөбере профессор С.Садырбаевтың ата аруағына бас ұрып, адал еңбектенгенін көреміз.

Ақын туралы зерттеу жұмыстарының түйіні 1957 жылғы «Қазақ ССР тарихы» кітабында айтылған «Сүйінбай тілге шешен, сөзге жүйрік ақын, оның өлеңдерінен өмір шындығы, еңбекші халықтың үміттері мен армандары көрінеді» дегенге саяды. Сүйінбай шығармаларының көркемдік ерекшеліктері туралы Сәбит Мұқанов, Мәлік Ғабдуллин, Қажым Жұмалиев, Есмағамбет Исмаилов, Мүбәрак Үмбетәев т.б. да ойлы пікірлер өрбіткен.

Сүйінбайды пір тұтқан жан жалғыз Жамбыл жәкеміз ғана емес. Қазақ ақындарының көбі Сүйінбайға табынған. Арқалы ақын Әбділда Тәжібаев:

Қазақта ақын бар ма Сүйінбайдай,
Сөздері таудан тасқын күйылғандай.
Білмеймін қайда барын күшті аруақтың,
Пір тұттым Сүйкемді сиынғандай, –

деп толғанады. Осылайша Сүйінбай өлеңдерінің өткірлігіне, тілінің шеберлігіне, көркемдігіне, байлығына сүйінген ақындар аз емес. Жалайыр елінің атақты ақыны Бақтыбайдың «өлеңнің ұлы дария мұхитысыз» деп мойындауы қазақ ақындарының сөз қадірін терең бағалай алатын дәрежесін байқатады.

Сүйінбай толғауларының көркемдік қуаты неде дегенде, ең әуелі оның қарапайым қазақ сөзінің ішкі қуатын сезе отырып, төкпелете, тасқындаға сөйлеуінде және сөз қуатын адалдық пен әділет үшін жұмсай білгенінде, оны халыққа қызмет еткізе алатындай деңгейде қолдануында ма деймін.

Халықты тілмен қорғадым,
Сөз шындыққа келгенде,

Бас кессе де болмадым.
Кұтылып жарлы кеткенше,
Зорларды сөзбен торладым.

Тілдің шебері, сөздің пірі Сүйінбай: «Халықты тілмен қорғап, зорды сөзбен торладым» дейді. Бұл ақынның ізгі мақсаты, өмірдегі сертті сөзі.

Сүйінбай халық атынан сойлеп, халық қамын жейтін, сөз айта алатын дәрежеге қалай жетті? Тақыр жерге шөп шыға ма, тәйірі. Сүйінбайдың өз әкесі – Арон, атасы – Күсеп, арғы атасы – Жиенқұл бәрі ел арасында адал еңбегімен абыройға ие болған адамдар деседі. Күсеп әрі ақын және шебер домбырашы, екіншіден, ел қорғаған батыр. Ол XVIII ғасырдағы болып өткен оқиғаларды бейнелеп аңыз-әңгімелер, дастандар шығарған. «Өтеген батыр» жырын алғаш жырлаған Күсеп екен.

Күсептен басталған ақындық, домбырашылық, қобызшылық өнерді оның балалары Жанбыршы, Жаманақ, Арон жалғастырады. Шығыс әдебиетін, ертегілерін, мың бір түн сияқты ғажап туындыларды түпнұсқадан оқитын да мағлұматы болған сияқты. Сүйінбайдың әкесінің атын Арон деп қойған Күсептің өзі екен. Әділетті патша һарын Рашидке ұқсасын деп таңдап қойыпты. Сүйінбайдың бүкіл өмірін қарап отырсаңыз ол елдің патшасы болмағанмен, сөздің патшасы ретінде әділет туын қолдан түсірмеген. Міне, сондықтан да ол халық атынан сөйлейтін ұлы ақынға айналды.

Оның он жасынан бастап өлең айта бастауы тегінде барлығынан және түсі арқылы аян берілгенінен. Аңыз сияқты бұл түске сенесің, туындылары сендіреді. Назар салалық. Бүркіттің баласына тұзақ құрып жүріп Сүйінбай сандықтастың көленкесінде отырып ұйықтап кетеді. Түсінде қырғыз бен қазақтың жайлауынан қып-қызыл болып көтеріліп келе жатқан күнді, жортып бара жатқан қызыл ала жолбарысты және айды айналып ұшып жүрген домбыраны көреді. Ояна кетсе тау-тас теңселе өлеңдетіп тұрғандай екен.

Мен тұрмын қолды-аяққа тұрғым келмей,

Аузымнан будақ-будақ шыққан сөзді,

Не дейін әулие сөз – өлең демей, –

деп Сүйінбай өзгеше қүйге түседі. Міне, ол өлең қуатын осылайша ертеден сезе бастайды. Неше алуан тойларда қатар-құрбы, қыз-келіншектермен айтысып жүреді. Сөйтіп айтыстың ірі тұлғасына айналады. Ол онда біртіндеп елдік, халықтық мүдделерді қозғап, ақиқат пен адалдықты жырлай бастайды. Жұрт оның халық қамын ойлайтын тұлғаға айналғанын көреді. Міне, осылай өлең сөзді ол «әулие сөз» ретінде ақтық демі біткенше өнер тағынан түсірмей дәрежелеп өткен.

Ақындықтың қалай, қашан басталғанын, қандай ақын болғанын Сүйінбайдың өзінен артық әлі ешкім айта алған емес.

Ақын боп жиырмада желдей болдым,
Отызда асқар биік белдей болдым.
Отыз асып, қырық жасқа келгеннен соң,
Қаптаған жердің жүзін селдей болдым.
Қырықтан асып, елуге келгеннен соң,
Түбім терең құрақты көлдей болдым.
Елу асып, алпысқа келгеннен соң,
Салынды суға ілінген сендей болдым.
Алпыс асып, жетпіске келгеннен соң,
Жігіттік көрген түс пен өңдей болдым.
Сексен асып, тоқсанға келгеннен соң,
Күнге күйіп қураған көндей болдым.

Содан ары:

Әуелі кәрілік келіп түсімді алды,
Сонан соң аузымдағы тісімді алды.
Өрге шықсам беліме өрбіп шығып,
Төмен түссем тіземнен күшімді алды.
Бұрынғы шырқап салар дауыс та жоқ,
Қарлығып шіркін дауыс тұрып алды.
Қарыс жерде қарайған екеу болып,
Күлкілдеп көздің алды тұманданды.

Осындағы Сүйекең қолдынып отырған қарапайым қаншама қазақ сөзі адамды ойнақы да ойлы әсерге бөлейді. *Желдей, белдей, селдей, көлдей, сеңдей, жердей, түс пен өңдей, көндей* тәрізді сөздер бастапқы қалпындағы мағынасын құбылттып адамның көңіл-күйін сейілтпін, сергітіп тұр. Бұл Сүйінбай ақынның сөз қолданысындағы ерекшеліктің бірі. Ол тілді құбылта білетін ақын. Қазақ сөзін осылайша құбылта, төкпелете сойлету арқылы Сүйінбай ана тіліміздің құдіретін асқақтағанды. Оның өлендеріне жыраулық сарын мен ақындық ой басым.

Сүйінбай тілінің құдіретін оның Тезек төремен және қырғыз Қатаған ақынмен айтысынан айрықша аңғарамыз. Мұның екеуі де сөз қадірін білетін, ақындық өнері де едәуір көрнекті тұлғалар. Мәселен, Тезектің мына сөзі осыны аңғартады:

Мен едім Абылайдың хан Тезегі,
Жылқының ұстапайды сұр көжегі.
Ордаға құл мен құтан басып кірген,
Құдайдың бұл да болса бір кезегі.
Атамды шалған қыдыр Абылайдан,
Жақсының көңлі жұмсақ сары майдан.
Шөл бүркіті түстенген сары жігіт,
Сұраймын руыңды келдің қайдан?

Тезектің астам да асқақ мінезі оның мына сөз саптауынан да көрінеді.

Албан, Дулат, Шапырашты ел емес пе,
Ақылы хан Тезектің кең емес пе?
Жалпы қазақ баласын тегіс жисаң,
Төренің отыз үйлі жемі емес пе?!
Қара қазақ былшылдап көп сөйлейді.
Тезектің бір дегені ем емес пе?!

Төренің асқақтаған аптығын Сүйінбай ақын төкпелі сөзбен, төпелеген оймен еңсе көтертпей, есін жидырады.

Ассалаумағалейкүм, Тезек төре,
Елден жылқы қоймаған *кезен төре!*
Телі менен тентекті тыйят десе,
Өзің ұрлық қыласың, әттегене!
А, төре аш көзіңді, мен Сүйінбай,
Бөркінді ұшырамын *жсел құйындай.*
Қаптаған жердің жүзін қалың қазақ,
Көзіңе көрінбейді бір тиындай.
Кесіп алсаң бас міне, төре Тезек,
Өлмейтұғын адам жоқ *темір өзек.*
Сәлемге келген жанды қыра берсең,

Ұры төре, саған да келер кезек.
Ұрыларың басымды кесіп алар,
Өткізіп қанжығаға тесіп алар.
Шапырашты, Дулатым қаптап келсе,
Отыз үйлі төренің несі қалар?!

Сүйінбайдың отты, уытты тілінен сескенген Тезек төре оны ішке тарта сөйлейді:
Тұсында Абылайдың Бұхар жырау,
Хан Әділдің кезінде Түбек тұр-ау?
«Әр заманның бар дейді сұрқылтайы»,
Сұрқылтайым менің де екен мынау.

Бұл сөзді Сүйінбай да мақұл көргендей:
Егер де сен хан болсаң, мен сұрқылтай,
Ойлама, Сүйінбайдан не шығар деп, –
дейтіні бар. Жалпы Сүйінбайдың Тезек төремен қақтығысынан айызыңды қандырар
сөз орамдары, тегеурінді тіл қолда-ныстары ұлы жыраудың ана тіліміздің байлығын
сарқа пайдалана білетін қасиетін танисыз. *Темір өзек, сұрқылтай, кезеп, әулие сөз* тәрізді
қолданыстар Сүйінбай өлеңдерінің тегеурінді ой тірегіне айналып кете барады.

Ал қырғыз ақыны Қатағанмен айтысының тарихы мен оның мән-мағынасын таратып
беру біздің бұл жолғы баяндамамыздың міндетіне жатпайды. Біздің көздеп отырғанымыз
айтысты түрлендіріп, шұрайландырып, әсерлендіріп тұрған қандай құдірет? Міне, өз
түсінік пайымымыз тұрғысынан назар аударғалы тұрған мәселенің ең бастысы, әсіресе
Сүйінбай сөздерін өркештендіріп, қуат бітіріп тұрған өзіндік ерек сөз саптаулары.

Ерлік, байлық, бірлік, көптік, аздық кімде деп жүйесіз жел сөзге ұрынған Қатағанның
мысын басу үшін Сүйінбай қазақ елінің бүкіл тарихын шолып шығады да, «сен айтып
отырған бірлік пен ізгілік, барлық пен батырлық қазақтың бір басында екенін мен
айтайын, сен тыңда» деп Сүйінбай ежелгі жыр мақамымен қазақ даласын шарлап, үш
жүздің баласының қаншалықты қуатты көп екенін толғай жөнеледі.

Қатаған сөзін намыс қып отырған Тезек төре шыдай алмай: Сүйінжан! Кеңінен толға,
тарт Сарыарқаға! – депті. Делебесі қызып жұтынып отырған арқалы ақын сонда былайша
төгіле жөнелген екен:

Көтеріліп талайым,
Ескен желдей гулейін.
Сарыарқада сансыз мал,
Алдыңа әкеліп салайын.
Сарыарқаны қыстаған,
Лашын, сұңқар ұстаған.
Ерегіскен дұшпанды,
Ауызға ұрып тастаған.
Арқа деген жерімде,
Арғын деген елім бар.
Арғын деген сансыз ел,
Мекен еткен қоныс қып,
Дүниенің жарымын.
Ешкім басып көрген жоқ
Бұлардың қарқын, арынын!

Орал тауға бір қонып,

Қиғаштап төмен өтейін.
Бүркіттей түсі түктеніп,
Бақ орнап, қызыр жайлаған.
Қоралы қойдай жайпаған,
Кіші жүзге жетейін!

Төніп тұрған көк тұман –
Кіші жүздің баласы.
Айналасы көк теңіз
Еділ – Жайық – екі су
Сырдарияның саласы.

Сұлтансиық, Бақсиық,
Хан қызы екен анасы.
Қаннан кеуіп көрген жоқ,
Найзаның сағасы
Онекі ата Байұлы,
Жеті аталы – Жеті ру,
Әлім менен Шөмекей
Халқымның еді жағасы.

Былай барсаң, Қаңлым бар
Қаңлым келсе өзіңе
Бет-аузыңды қан қылар.

Одан ары өтейін
Қазақты жинап алғанда,
Тоқсан екі ұлы бар
Қыпшағымды айтайын.
Тоқсан баулы Қоңыратты
Әңгіме ғып қозғасам
Жүре алмассың жалғанда!

Былай барсам Ыстым бар
Алатаудай күштім бар
Мен оларды қозғасам
Қатаған артың мүштыңдар!
Қалың жатқан Ошақты,
Атамыз қойған осы атты.
Бағыр десең онда көп,
Жасаған жауға қос атты.
Қатаған, жолың болмайды,
Тіл тигіздің халыққа
Аруақты елге тас атты.
Оған тақау – Сіргелі
О да көп жұрт іргелі!
Жігітінің бәрі де –
Текежәумет мінгені!

Онымен жалғас қатарлас
Шапырашты елім бар.
Шапырашты еліне,
Байтақ жұрттан сенім бар!
Сұраншы, Саурық аттанса,
Сыртқы жауға өлім бар.
Қарасайлап аттансам,
Дұшпанға қазған көрім бар!

Былай барсаң Дулағты –
Батырлары көп шығып,
Талай жерді шулағты.
Сыпатай, Аңдас, Бәйсейіт,
Ерегіскен дұшпанын
Қылышпен кесіп турапты.

Осылайша бүкіл қазақ жерін асыл сөзбен шарлай келе, елге мәлім батырлар мен билерді сыпаттай отырып, елдік рухты көтереді.

Айтқуға менімен,
Енді қылшы талапты.
Шала сөйлеп шаңқылдап,
Қарақтың жерге манапты.
Басынан бағын ұшырып,
Хандарың отыр қысылып.
«Көппін» деп маған айтпай-ақ,
Баймын десең жетпей ме?!

Асқаралы тау мен едім,
Адырмақ тау сен едің.
Тартылған бұлақ сен едің,
Айдын шалқар көл мен едім
Қылышындай Әлінің
Наркескенге жолықтың.
Сөз бастаған бұлбұлмын,
Топ бастаған дүлдүлмін!
Судан шыққан сүйрікпін!
Бәйгеде озған жүйрікпін!

Сөздің құнын білетін қырғыз, қазақтың ақындары Сүйінбай айтысына тәнті болады. Бұл айтысты оқи отырып, біз де бүкіл қазақ елін аралап шығып ел тарихы мен жер тарихынан сабақ алғандай болдық. Бұл тарихты өлең сөзбен, өктем де өткір сөзбен жеткізген жыр дүлдүлі Сүйінбай. Және мұны ол қазақ сөзінің құдіретіне сүйене отырып толғады. Жоғарыдағы келтірілген үзіндінің кез келген тұсын үзіп алып, мақал-мәтел ретінде пайдалануға болады. Сүйінбай сөздің осы қасиетін жастайынан бойына сіңіріп өскен. Соны әсіресе айтыс өнерінде жандандыра білген ұлы ақын. Қатаған айтысы бізге осыны аңғартты.

Осыған қоса біз Сүйінбай ақынның нақылдық мәнге ие болып кеткен қолданыстарына да назар аударғанды жөн көрдік. Олар мына іспеттес:

Гауһар көзде болады,
Сөз асылы сөзде болады,
Жаман жігіт езбе болады.

Қар үстінде қаз жүрмейді,
Қас дұшпанға наз жүрмейді.

Ер қадірін ел баққан,
Ерлер білер деген сөз.
Зер қадірін зер соққан
Зергер білер деген сөз.
Өмірде құны ескірмес
Бағасы құнды асыл сөз.

Долы менен перінің жолы жақын.

Жарға біткен жантақты
Жаннан кешкен нар жейді.
Қиындықты қиналмай,
Кешкен ерді нар дейді.

Тұманды күні – түлкі озар,
Боранды күні – бөрі озар.

Ақылы жоқ ер жігіт
Ағайынды жат қылар
Ақылы бар ер жігіт
Жатты сыйлап дос қылар.

Сөз соңында көңілге түйер бір ойды айта кеткен дұрыс па дедім. Ол Сүйінбай сынды ұлы тұлғаның асыл сөздері әлі де талдай, зерттей түсуді талап етіп тұрғандай. Жалпы қазақтың сөз ұстаған ұлы жыраулар туындыларын қайта қарап, іргелі зерттеу жұмыстарын түбегейлі қолға алу керек пе дедім.